

PALEOLITIK V VRŠCU IN NJEGOVI OKOLICI?

S. Brodar

Tako imenovane paleolitske najdbe iz Vršca v Vojvodini (Vršac-zahodni rob in Vršac-Mesić kanal) ter njegove okolice (Kozluk in Vatin) so že zelo stare. Izkopane so bile v obdobju 1888—1910 in prvič objavljene šele 1937. leta. Objavil jih je zaslužni prazgodovinar F. Milleker (1937, str. 76—79), ustanovitelj znanega muzeja v Vršču in dolgoletni raziskovalec pozne bronastodobne vatinske kulture. Iz objavljenega poročila ni zadostno razvidno, ali je avtor bil pri izkopavanjih navzoč. Ker sam trdi, da so bile najdbe le naključne (l. c., str. 76) in glede najdb v Vršču berlinskemu profesorju W. Wirchowu že 1891. leta ni mogel sporočiti zaželenih pojasnil o bližnjih okolnostih (l. c., str. 78), smemo tudi za druga najdišča sklepati, da pri izkopavanjih ni bil prisoten in si je najdišča ogledal najbrž šele potem, ko so mu drugi prinesli izkopane predmete. Žal so bili tudi njegovi pojmi o paleolitiku še za časa objave zelo megleni, saj izjavlja (l. c., str. 72), da je človek že v paleolitiku prvič poskušal izdelovati keramiko, na drugem mestu (1939, str. 15) pa zopet govori o življenju »pračloveka«, ko obravnava ognjišče zelo pozni bronasti dobi pripadajočega vatinskega najdišča. Ali so bile najdbe omenjene kot paleolitske že v prvih dveh izdajah Vodnika po zbirkah starin mestnega muzeja v Vršču, nam ni znano, vsekakor jih S. (F.) Milleker (1939, str. 9) navaja prav kratko, samo delno in brez vsakih podrobnejših navedb o najdiščih v tretji izdaji.

Ker so bili podatki F. Millekerja zelo skopi, v marsičem nejasni in nepregledni, jih je tudi M. Grbić (1939, str. 48—49) zajel le nepopolno. Kot nesporna paleolitska najdišča navaja samo dve najdišči iz samega Vršca in tretje iz Vatina pri Vršču, medtem ko najdišča Kozluk, kjer so bili po F. Millekerju (1937, str. 79) oziroma MacCurdyju prav tako najdeni artefakti paleolitske starosti, sploh ne omenja. V kulturnem pogledu pripisuje vsa tri najdišča starejšemu paleolitiku in izraža mnenje, da je tu povsod živel prvobitni primitivni krapinski človek.

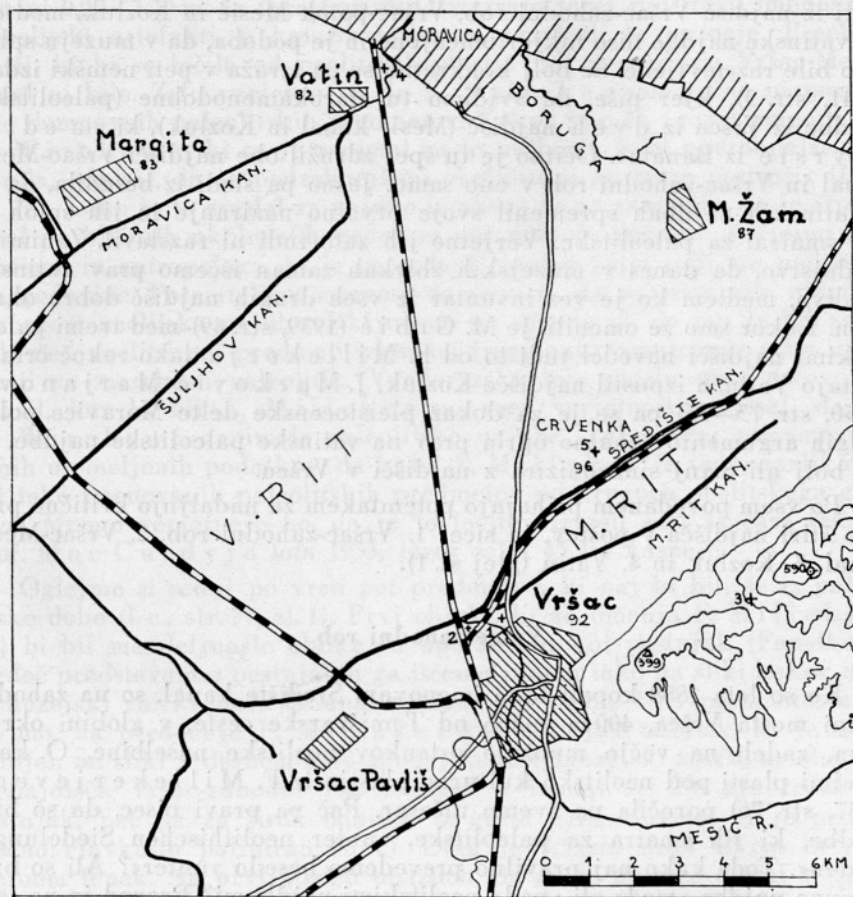
Podatke F. Millekerja in M. Grbića je prevzela tudi J. Marković-Marjanović (1950, str. 73—75) in jih uporabila za stratigrafsko opredelitev in določitev starosti fosilne delte Moravice pri Vatinu. V inozemskem strokovnem slovstvu, kolikor nam je znano, paleolitske postaje iz Vršca in njegove okolice doslej še niso bile nikjer navedene. Pač pa poznamo delno si nasprotujoči izjavi pokojnih MacCurdyja iz Bostona in R. R. Schmidta o njihovi kulturni pripadnosti, ki sta

jih izrekla pri ogledu materiala v Narodnem muzeju v Vršču (S. Milleker, 1959, str. 9). Značilno je, da vodilni srednjeevropski strokovnjak za paleolitik O. Menghin (1928, str. 14—29) začenja obravnavanje prazgodovinske dobe Vojvodine kar z neolitikom. Jasno je, da na paleolitske najdbe do takrat še ni bil opozorjen. Vse to kaže, da jih tudi F. Milleker do leta 1953 verjetno ni smatral za paleolitske in se je v tem smislu prvi izrazil šele bostonski profesor MacCurdy, ko je obiskal muzej.

Pri omenjenih avtorjih ni enotnosti niti glede števila najdišč, ali gre za dve, tri ali štiri, niti glede presoje, kateri kulturni stopnji pripadajo. Ker že v F. Millekerja objavah ne dobimo v nobenem pogledu jasne slike in se iz njih zrcali velika negotovost, je potrebno, da vse podatke kritično preverimo in poskušamo ugotoviti, koliko paleolitskih postaj je pravzaprav na tem ozemlju, kje točno leže, kaj vemo o njih, kakšen je paleolitski inventar in kako bi ga bilo najpriljubljeneje časovno in kulturno opredeliti. In končno se zastavlja še glavno vprašanje, ali so vse te postaje dejansko paleolitske, ali samo posamezne od njih oziroma sploh nobena? Poleg študija slovstva je bil za to potreben tudi pregled iz najdišč izviraajočih predmetov, ki so razen vatinskih k sreči še danes shranjeni v Narodnem muzeju v Vršču. Na tem mestu se iskreno zahvaljujem kol. R. Rašajskem u, kustosu muzeja, ki mi je dal ustno in potem še pismeno važne terenske in druge podatke ter je tudi narisal tu priobčene artefakte. Najprisrčnejša zahvala gre tudi kol. Jeleni Marković-Marjanovičevi, znanstvenemu sodelavcu Geološkega inštituta SAN v Beogradu, za pismeno sporočena obširna pojasnila.

F. Milleker (1957, str. 76) v uvodu sicer izrecno izjavlja, da »imamo že tri najdbe iz diluvija«, dve iz samega območja Vršca in tretjo iz severneje ležečega Vatina, omenja pa v članku tudi najdbe iz vzhodno od Vršca ležečega Kozluka. Nato obravnava najprej najdbe, ki so jih odkrili že 1888. leta, ko so na zahodni strani mesta Vršca, 400 m južno od Temišvarske ceste kopali tako imenovani Središte kanal. Pri tem opozarja na sliko 1 v tekstu (l. c., str. 77), kjer objavlja fotografske slike odkritih artefaktov. Pod to sliko sta navedeni dve najdišči: Vršac-zahodni rob in Vršac-Mesić kanal, iz česar sledi, da razlikuje tu dvoje različnih najdišč, čeprav v besedilu izrecno ne omenja niti najdišča Mesić kanal niti tam najdenih kamenih artefaktov. V muzeju v Vršču so danes artefakti iz obeh najdišč strogo ločeni. Posebej so deponirani artefakti najdišča Vršac-zahodni rob, označeni z inventarnimi številkami 47—50, v posebni škatli pa so shranjeni artefakti iz najdišča Vršac-Mesić kanal, ki imajo inv. št. 51—82. Če primerjamo artefakte v muzeju z objavljeno sliko, z lahkoto takoj ugotovimo, da sta zgornji dve vrsti artefaktov na sliki iz najdišča Vršac-Mesić kanal. Vseh artefaktov ni na sliki, temveč po vrstnem redu od zgoraj navzdol samo artefakti s sedanjimi inventarnimi številkami 77, 54, 55, 52, 51, 71, 70, 82, 81, 64, 63 in 61. Spodnji dve vrsti pa predstavljata vse artefakte iz najdišča Vršac-zahodni rob. V besedilu pod sliko je potemtakem vrstni red obeh najdišč zamenjan. Da najdišče Vršac-Mesić kanal v besedilu razprave ni posebej omenjeno, si moremo razlagati le tako, da sta obe najdišči zelo blizu drugo od drugega in ju je F. Milleker skupno smatral za eno samo. Za tem omenja zelo skopo in le

mimogrede najdišče Kozluk in opozarja na sliko 2 v besedilu (l. c., str. 78), kjer beremo pod fotografskimi posnetki artefaktov označbo Vršac-Kozluk. Objavljene so v prvi vrsti zgoraj od leve proti desni slike artefaktov s sedanjimi inventarnimi številkami 21, 31 in 36, v drugi vrsti s števil-

Sl. 1. Paleolitska(?) najdišča v Vršču in okolici: 1. Vršac-zahodni rob, 2. Vršac-Mesić kanal, 3. Kozluk, 4. Vatin, 5. neolitsko najdišče Crvenka

kami 33, 23 in 25, v tretji vrsti s številkami 6, 4, 5, 7 in 8 ter v zadnji vrsti zgoraj s številko 43, spodaj s številko 45, desno od teh pa s številkami 39 in 35. Iz označbe Vršac-Kozluk smemo sklepati, da je F. Milleker prisodil tudi najdišče Kozluk k teritoriju Vršca, čeprav leži okrog 6 km vzhodno od mesta, na hribovitem svetu v višini vsaj okrog 300 m, medtem ko je mesto Vršac popolnoma v ravnini in ima nadmorsko višino 92 m. Končno navaja (l. c., str. 79) še paleolitske najdbe, ki so jih leta 1910 izkopal v neki jami za pridobivanje peska pri Vatinu, okrog 12 km

severno od Vršca in že blizu romunske državne meje. Tam najdene predmete sicer opisuje, toda ne objavlja nobene slike.

Razumljivo je, da je F. Milleker paleolitske najdbe razstavil za ogled javnosti in posebej opozoril nanje v raznih izdajah Vodnika po muzeju. Toda v tretji srbski izdaji (1939, str. 9) so navedeni samo predmeti iz najdišč Vršac-zahodni rob, Vršac-potok Mesić in Kozluk, medtem ko vatinske najdbe niso nikjer omenjene in je podoba, da v muzeju sploh niso bile razstavljene. Še bolj konkretno se pa izraža v peti nemški izdaji (1941, str. 5), kjer piše, da »vidimo tu starokamenodobne (paleolitske) najdbe iz Vršca iz dveh najdišč (Mesić kanal in Kozluk), ki sta edinite vrste iz Banata«. Očitno je tu spet združil obe najdišči Vršac-Mesić kanal in Vršac-zahodni rob v eno samo. Jasno pa sledi iz besedila, da je o vatinskih najdbah spremenil svoje prvotno naziranje in jih sploh ni več smatral za paleolitske. Verjetno jih zato tudi ni razstavil. Zanimivo je dejstvo, da danes v muzejskih zbirkah zaman iščemo prav vatinsko gradivo, medtem ko je ves inventar iz vseh drugih najdišč dobro ohranjen. Kakor smo že omenili, je M. Grbić (1939, str. 49) med tremi paleolitskimi najdišči navedel tudi to od F. Millekerja tako rekoč črtano postajo Vatin, a izpustil najdišče Kozluk, J. Marković-Marjanović (1950, str. 73—75) pa se je za dokaz pleistocenske delte Moravice poleg drugih argumentov znatno oprla prav na vatinske paleolitske najdbe, ki jih bolj ali manj sinhronizira z najdišči v Vršču.

Po vsem povedanem prihajajo potemtakem za nadaljnjo kritično presojo štiri najdišča v poštev, in sicer 1. Vršac-zahodni rob, 2. Vršac-Mesić kanal, 3. Kozluk in 4. Vatin (glej sl. 1).

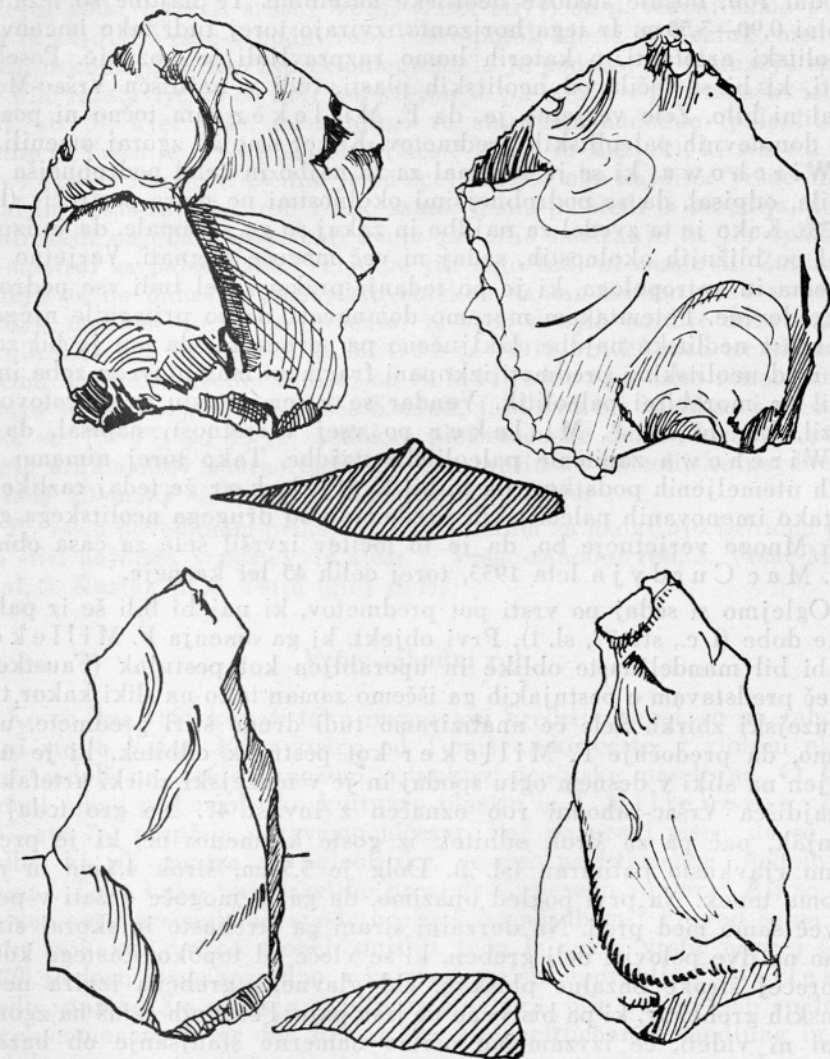
Vršac-zahodni rob

Ko so leta 1888 kopali tako imenovani Središte kanal, so na zahodni strani mesta Vršca, 400 m južno od Temišvarske ceste, v globini okrog 3,5 m, zadeli na večjo množino ostankov neolitske naselbine. O kaki posebni plasti pod neolitsko kulturno plastjo iz F. Millekerjevega (1937, str. 76) poročila ne zvemo ničesar. Pač pa pravi pisec, da so bile najdbe, ki jih smatra za paleolitske, »unter neolithischen Siedlungsfunden«. Toda kako naj pravilno prevedemo besedo »unter«? Ali so bile zadevne najdbe »med« ali »pod« neolitskimi najdbami? Prevod je na tem mestu vsekakor mogoč v obeh smislih, toda le nekaj vrstic naprej (l. c., str. 79) je dosti jasno razvidno, v katerem smislu uporablja F. Milleker besedo »unter«. Ko omenja najdbe iz Kozluka, piše »unter den späteren vorgekommenen, unter den Resten der steinzeitlichen Ansiedlung in der Kuzluk stammenden Feuersteinklingen«. V tem stavku je prvič uporabljeno besedo »unter« mogoče prevesti le v smislu »med« in jo je pisec mogel uporabiti le v tem smislu. Toda tudi drugi v stavku se nahajajoči »unter« ima isti smisel že glede na to, da izvirajo vse kozluške najdbe iz struge potoka, ki je izpodjedal svoje obrežje. Po ustnih pojasnilih R. Rašajskega tam arheoloških izkopavanj sploh ni bilo, temveč so iz potočne naplavine samo pobirali posamezne neolitske predmete. Tako smemo torej tudi za tako imenovane paleolitske najdbe iz najdišča Vršac-

zahodni rob sklepati, da so bile najdene med neolitskimi ostanki ali pa vsaj tik pod njimi. Po podatkih R. Rašajskega so izkopali tudi v sosednjem, nedaleč stran ležečem najdišču Vršac-Mesić kanal, ki ga je F. Milleker, kakor smo videli, povezal v enoto z najdiščem Vršac-zahodni rob, bogate sledove neolitske naselbine. Te najdbe so ležale v globini 0,90—3,50 m. Iz tega horizonta izvirajo torej tudi tako imenovani paleolitski artefakti, o katerih bomo razpravljali še pozneje. Posebne plasti, ki bi se ločila od neolitskih plasti, tudi v najdišču Vršac-Mesić kanal ni bilo. Zelo verjetno je, da F. Milleker sam točno ni poznal lege domnevnih paleolitskih predmetov. Kakor smo že zgoraj omenili, je W. Wirchowu, ki se je zanimal za to najbo in želel podrobnejša pojasnila, odpisal, da »s podrobnejšimi okolnostmi ne more postreči« (l. c., str. 78). Kako je ta zvedel za najdbe in zakaj so ga zanimale, da je izpraševal po bližnjih okolnostih, sedaj ni več mogoče dognati. Verjetno kot anatoma in antropologa, ki je po tedanji praksi zajel tudi vse področje prazgodovine. Potemtakem moremo domnevati, da so pritegnile njegovo pozornost neolitske najdbe. Izključeno pa seveda ni, da mu je bil znan tudi med neolitskimi predmeti izkopani fragment mamutovega zoba in je mislil na morebitni paleolitik. Vendar se v tem smislu prav gotovo ni izrazil, ker bi bil F. Milleker po vsej verjetnosti napisal, da so W. Wirchowa zanimale paleolitske najdbe. Tako torej nimamo nobenih utemeljenih podatkov, da bi bil F. Milleker že tedaj razlikoval pet tako imenovanih paleolitskih predmetov od drugega neolitskega gradiva. Mnogo verjetneje bo, da je to ločitev izvršil šele za časa obiska prof. MacCurdyja leta 1933, torej celih 45 let kasneje.

Oglejmo si sedaj po vrsti pet predmetov, ki naj bi bili še iz paleolitske dobe (l. c., str. 77, sl. 1). Prvi objekt, ki ga omenja F. Milleker, naj bi bil mandeljnaste oblike in uporabljen kot pestnjak (Faustkeil). Sledeč predstavam o pestnjakih ga iščemo zaman tako na sliki kakor tudi v muzejski zbirki. Šele če analiziramo tudi druge štiri predmete, ugotovimo, da predočuje F. Milleker kot pestnjak odbitek, ki je upodobljen na sliki v desnem oglu spodaj in je v muzejski zbirki artefaktov iz najdišča Vršac-zahodni rob označen z inv. št. 47. Ne gre tedaj za pestnjak, pač pa za širok odbitek iz goste kremenovine, ki je precej močno rjavkasto patiniran (sl. 2). Dolg je 5,5 cm, širok 4,5 cm in razmeroma tenek. Na prvi pogled opazimo, da ga ni mogoče držati v pesti, temveč samo med prsti. Na dorzalni strani ga strehasto in skoraj simetrično na dve polovici deli greben, ki se vleče od topokoničastega konca do precej široke bazalne ploskve. Od glavnega grebena izvira nekaj stranskih grebenov, ki pa bistveno ne izstopajo. Posebnih retuš na zgornji strani ni videti, če izvzamemo očitno namerno stanjšanje ob bazalni udarni ploskvi. Spodnja, to je ventralna stran je gladka. Ob bazalni ploskvi je tu izrazita velika čebulica (bulbus), ki pa ni pretirano močna, pač pa gladko posneta. Na ventralni strani je levi rob zlasti zgoraj retuširan, vendar gre očitno predvsem le za retuše, ki so nastale z rabo. Vsekakor ni po obliki niti glede na patino ne dobimo vtisa neolitskega artefakta, temveč mu moramo prisoditi moustéroiden značaj v širokem smislu. Vendar ga brez pridržka ne moremo prišteti moustérienu. Prvič ne poznamo njegove stratigrafske lege, drugič so ga našli med neolitskim

materialom ali tik ob njem, tretjič moustéroidna oblika, kadar gre za osamljene primerke, še nič ne pove in četrtič vemo iz izkušnje, da so tudi neolitski kamni artefakti tu in tam prav močno patinirani, kar je odvisno od materiala artefakta in atmosferskih vplivov nanj.

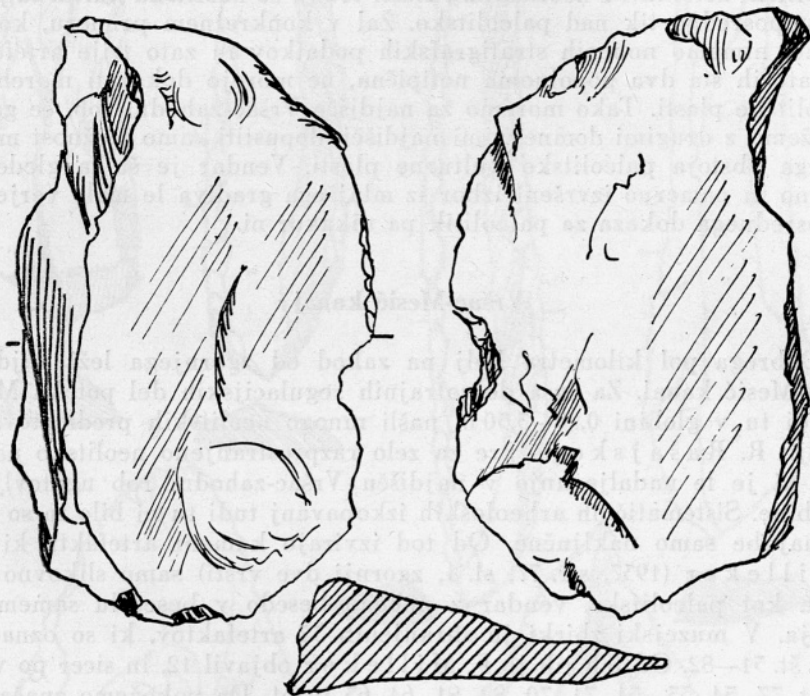

Sl. 2. Vršac-zahodni rob. Širok odbitek

Sl. 3. Vršac-zahodni rob. Koničasto rezilo iz zrnatega kremenjaka

Nadaljnja dva po mnenju F. Millekerja paleolitska artefakta sta iz navadnega zrnatega in žilastega kremenjaka, ki ga je le težko obdelovati. Zato ne predstavljata tipičnih oblik, po katerih bi ju mogli kulturno opredeliti. Oba sta precej debela odbitka. Zaradi ostrega rab-

nega robu bi enega (sl. 3; na F. Millekerjevi sliki levi v spodnji vrsti; v muzejski zbirki z inv. št. 48b) lahko smatrali za koničasto rezilo, drugi (sl. 4; pri F. Millekerju srednji v spodnji vrsti; v muzejski zbirki z inv. št. 48a) pa ima terminalno ob levi strani konico ali pravzaprav primitivno vbodalo. Oba bi mogla biti paleolitska artefakta, saj podobni netipični odbitki spremljajo kulturni inventar že v starejšem paleolitiku in so zlasti v tako imenovanem praaurignacienu (psevdo-

Sl. 4. Vrščac-zahodni rob. Primitivno vbodalo iz zrnatega kremenjaka

moustérienu) zelo pogostni. Pojavljajo pa se taki primerki tudi v neolitiku in še kasneje. Tako na primer v neolitskem inventarju Ljubljanskega barja niso nobena redkost.

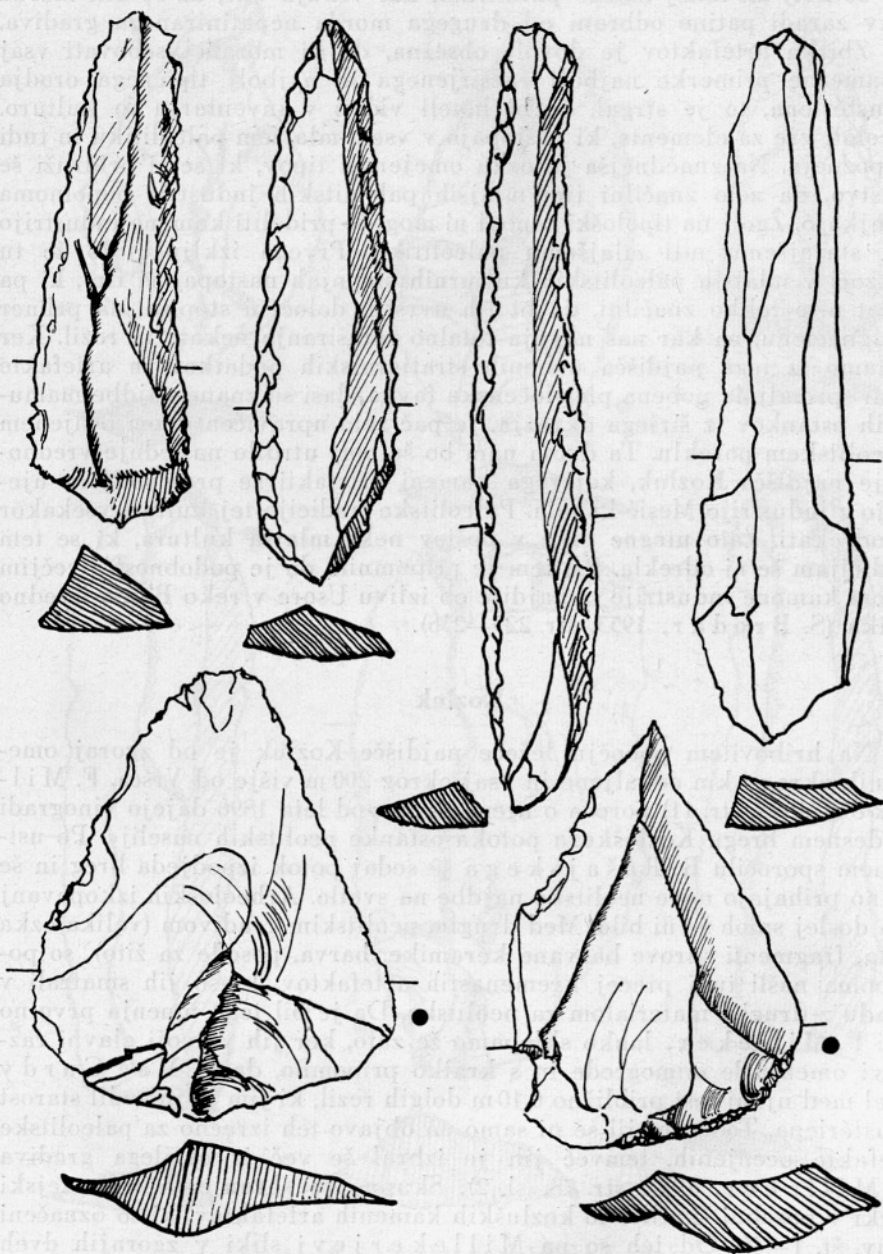
Četrty predmet je fragment mamutovega molarja (na F. Millekerjevi sliki levo v predzadnji vrsti; v muzejski zbirki z inv. št. 49), peti pa nedoločljiv, močno fosilen odlomek, ki ga smatra F. Milleker (l. c., str. 77) za del jelenovega rogovja (na njegovi sliki v sredini predzadnje vrste; z muzejsko inv. št. 50).

V celoti med naštetimi predmeti res ni prav nič tipično neolitskega. Ako bi bila njihova stratigrafska lega točno ugotovljena, bi utegnili biti paleolitski. Toda upoštevati je treba, da so bili izbrani iz gotovo dosti bogatejšega neolitskega materiala. Brezdvomno je predvsem navzočnost fragmenta mamutovega molarja odločilno vplivala na presojo Mac Curdyja, da jih je proglasil za moustérienske (l. c., str. 79). Vendar

ne bi bil smel prezreti dejstva, da so ostanki mamutovih kosti v okrožju Vršca prav pogostni in so tudi nekdanji neolitski prebivalci pri kopanju jam (zemunic) prav lahko zadeli nanje. Pleistocenska favna tako lahko zaide v neolitsko plast. Taki primeri so znani iz več naših jam, n. pr. iz Ajdovske jame pri Krškem, kjer so bile kosti jamskega medveda pomešane z neolitskim inventarjem (S. Brodar - J. Korosec, 1953, str. 14 do 15 in 27). Seveda ni izključeno, da se na isti način pomešajo morebitni paleolitski artefakti z neolitskimi, zlasti tedaj, če neolitska kulturna plast leži neposredno tik nad paleolitsko. Žal v konkretnem primeru, kot že rečeno, nimamo nobenih stratigrafskih podatkov in zato trije artefakti, od katerih sta dva popolnoma netipična, ne morejo dokazati morebitne paleolitske plasti. Tako moremo za najdišče Vršac-zahodni rob, če ga ne povežemo z drugimi domnevnimi najdišči, dopustiti samo možnost morebitnega obstoja paleolitske kulturne plasti. Vendar je še ta glede na umetno in namerno izvršeni izbor iz mlajšega gradiva le malo verjetna. Neposrednega dokaza za paleolitik pa nikakor ni.

Vršac-Mesić kanal

Dobrega pol kilometra bolj na zahod od zgornjega leži najdišče Vršac-Mesić kanal. Za časa dolgotrajnih regulacijskih del potoka Mesić so tudi tu v globini 0,90—3,50 m našli mnogo neolitskih predmetov. Po mnenju R. Rašajskega gre za zelo razprostranjeno neolitsko naselbino, ki je le nadaljevanje v najdišču Vršac-zahodni rob ugotovljene naselbine. Sistematičnih arheoloških izkopavanj tudi tu ni bilo in so bile vse najdbe samo naključne. Od tod izvirajo kameni artefakti, ki jih F. Milleker (1937, str. 77, sl. 1, zgornji dve vrsti) samo slikovno objavlja kot paleolitske, vendar z nobeno besedo v besedilu samem ne omenja. V muzejski zbirki je shranjenih 32 artefaktov, ki so označeni z inv. št. 51—82. Od teh jih je F. Milleker objavil 12, in sicer po vrsti inv. št. 77, 54, 53—51, 71, 70, 82, 81, 64, 63 in 61. Da pokažemo značaj te kamene industrije, objavljamo risbe nekaterih najbolj tipičnih artefaktov (sl. 5—10). Na prvi pogled se ti bistveno razlikujejo po obliki in materialu od artefaktov iz najdišča Vršac-zahodni rob. Ako izvezamemo nekaj navidezno moustéroidnih konic, ostanejo povečini artefakti, ki brezdvomno pripadajo kulturnemu krogu ozkih rezil. Tipičnih moustérienskih odbitkov ni. Poleg dolgih ozkih rezil s trikotnim ali trapezastim prečnim prerezom, oprémljenih tu in tam na enem koncu s praskalom, deloma obrobno neretuširanih, a v več primerih tudi strmo retuširanih na eni ali obeh straneh, je večja skupina širokih koničastih rezil. Vmes so tudi primerki, ki so popolnoma podobni rezilcem-praskalcem butmirskega neolitika. Med vsem gradivom ne zasledimo visokih praskal ali kakršnih koli vbodal. Kot posebnost, ki je ne smemo prezreti, je treba omeniti velik odstotek (37,5 %) artefaktov, ki imajo na dorzalni strani ob bazalnem koncu, kjer je bulbos, izdelano praskalo ali konico. V paleolitskih industrijah se pojavljajo taki artefakti le posamezno. Artefakti so izdelani iz najrazličnejših sileksov, predvsem iz rožencev in jaspisov.

Sl. 5—10. Artefakti iz najdišča Vršac-Mesić kanal

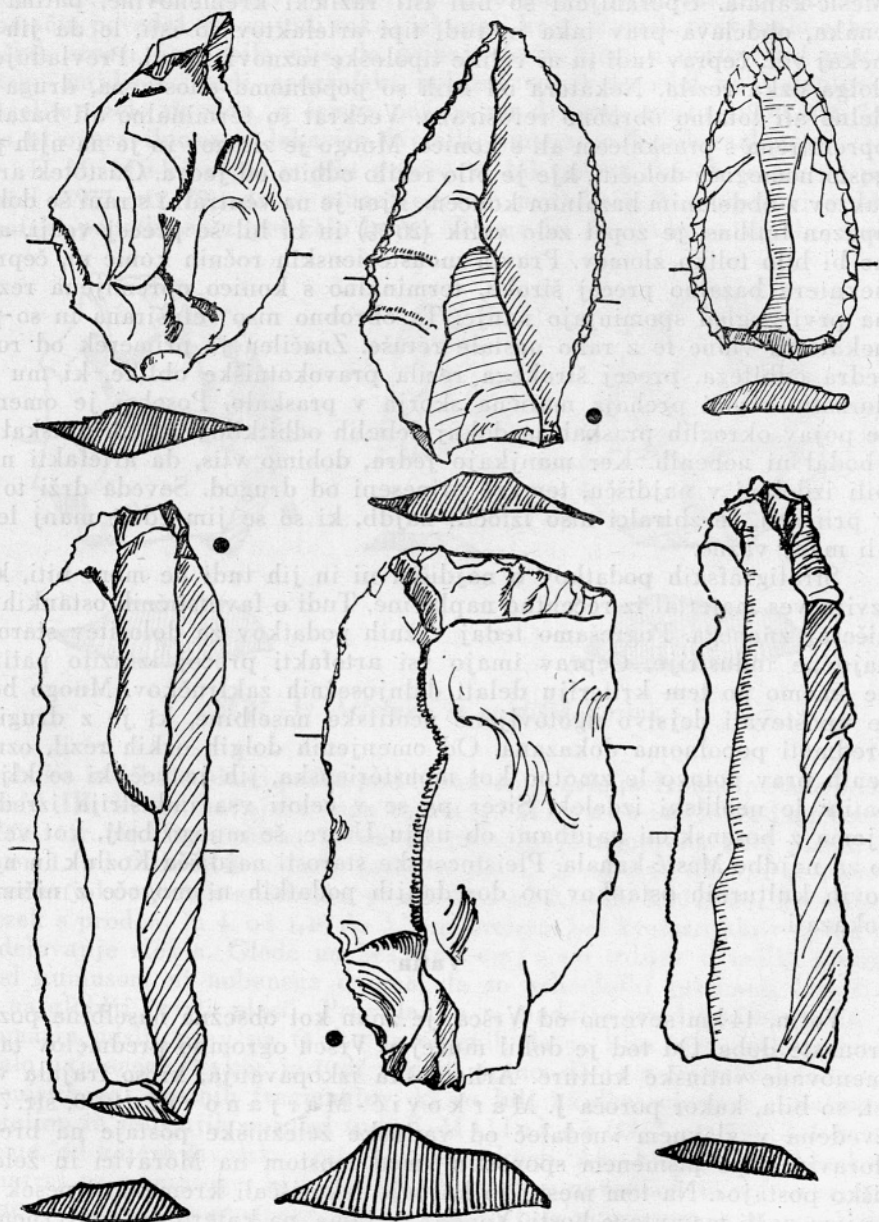
Vsi so bolj ali manj močno patinirani, kar vzbuja vtis, da so bili morda prav zaradi patine odbrani od drugega morda nepatiniranega gradiva.

Zbirka artefaktov je dovolj obsežna, da bi morala vsebovati vsaj posamezne primerke najbolj razširjenega in najbolj tipičnega orodja moustériena, to je strgal, če bi hoteli videti v inventarju to kulturo. V celoti gre za elemente, ki nastopajo v vsem mlajšem paleolitiku in tudi še pozneje. Najznačilnejša je ozka omejenost tipov, ki se ji pridruži še dejstvo, da zelo značilni tipi mlajših paleolitskih industrij popolnoma manjkajo. Zgolj na tipološki osnovi ni mogoče prideliti kameno industrijo niti starejšemu niti mlajšemu paleolitiku. Prvega izključujejo že tu navzoči v mlajših paleolitskih kulturnih stopnjah nastopajoči tipi, ki pa zopet niso toliko značilni, da bi jih uvrstili določeni stopnji, na primer aurignacienu, na kar nas navaja totalno retuširanje nekaterih rezil. Ker nimamo iz tega najdišča nobenih stratigrafskih podatkov in artefakte tu ni spremljala nobena pleistocenska favna, dasi so znane najdbe mamutovih ostankov iz širšega okrožja, je pač zelo upravičen dvom o njenem paleolitskem poreklu. Ta dvom nam bo še bolj utrdilo naslednje vrednotenje najdišča Kozluk, katerega kameni artefakti se presenetljivo ujemajo z industrijo Mesić kanala. Paleolitske tradicije tej kulturi vsekakor ni odrekli. Zato utegne priti v poštev neka mlajša kultura, ki se tem tradicijam še ni odrekla. Pri tem je pripomniti, da je podobnost z večjim delom kamene industrije iz najdišč ob izlivu Usore v reko Bosno izredno velika (S. Brodar, 1955, str. 225—236).

Kozluk

Na hribovitem pobočju ležeče najdišče Kozluk je od zgoraj omenjenih okrog 6 km oddaljeno in vsaj okrog 200 m višje od Vršca. F. Milleker (1939, str. 11) poroča o njem, da že »od leta 1896 dajejo vinogradi na desnem bregu Kozluškega potoka ostanke neolitskih naselij«. Po ustnem sporočilu R. Rašajškega še sedaj potok izpodjeda breg in še vedno prihajajo nove neolitske najdbe na svetlo. Arheoloških izkopavanj tam doslej sploh še ni bilo. Med drugim neolitskim gradivom (velika ozka dleta, fragmenti surove barvane keramike, barva, posode za žito), so popstopoma našli tudi precej kremenastih artefaktov, ki so jih smatrali v skladu z drugim materialom za neolitske. Da je bil tega mnenja prvotno tudi F. Milleker, lahko sklepamo že zato, ker jih v svoji glavni razpravi omenja le mimogrede in s kratko pripombo, da je MacCurdy našel med njimi šest približno 0,10 m dolgih rezil, ki jim je prisodil starost moustériena. Toda omejil se ni samo na objavo teh izrečno za paleolitske artefakte ocenjenih, temveč jih je izbral še več iz ostalega gradiva (F. Milleker, 1937, str. 78, sl. 2). Skupno je shranjenih v muzejski zbirki v posebni škatlici 46 kozluških kamenih artefaktov, ki so označeni z inv. št. 1—46. Od teh so na Millekerjevi sliki v zgornjih dveh vrstah fotografije artefaktov št. 21, 31, 36, 33, 23 in 25, v srednji vrsti tako imenovanih moustérienskih dolgih in ozkih rezil št. 6, 4, 5, 7 in 8 ter spodaj artefaktov št. 43, 45, 39 in 35.

Že pri prvem pregledu celotnega kozluškega materiala (primere glej sl. 11 do 19) moremo ugotoviti izredno podobnost s kamenimi artefakti

Sl. 11—16. Artefakti iz najdišča Kozluk

Mesić-kanala. Uporabljeni so bili isti različki kremenovine, patina je enaka, obdelava prav taka in tudi tipi artefaktov so isti, le da jih je nekaj več, čeprav tudi tu ni velike tipološke raznovrstnosti. Prevladujejo dolga ozka rezila. Nekatera od njih so popolnoma enostavna, druga so delno ali totalno obrobno retuširana. Večkrat so terminalno ali bazalno opremljena s praskalcem ali s konico. Mnogo je zlomov in je na njih pogosto nemogoče določiti, kje je bilo rezilo odbito od jedra. Odstotek artefaktov z obdelanim bazalnim koncem, kjer je na ventralni strani še dobro opazen bulbos, je zopet zelo velik (26 %) in bi bil še precej večji, ako ne bi bilo toliko zlomov. Pravih moustérienskih ročnih konic ni, čeprav nekatera bazalno precej široka, terminalno s konico opremljena rezila na prvi pogled spominjajo nanje. Ta obrobno niso retuširana in so pri nekaterih vidne le z rabo nastale retuše. Značilen je primerek od roba jedra odbitega, precej širokega rezila pravokotniške oblike, ki mu na dorzalni strani prehaja matična skorja v praskalo. Posebej je omeniti še pojav okroglih praskal na dokaj debelih odbitkih. Visokih praskal in vbodal ni nobenih. Ker manjkajo jedra, dobimo vtis, da artefakti niso bili izdelani v najdišču, temveč prineseni od drugod. Seveda drži to le v primeru, če zbiralci niso izločili najdb, ki so se jim zdele manj lepe ali manj važne.

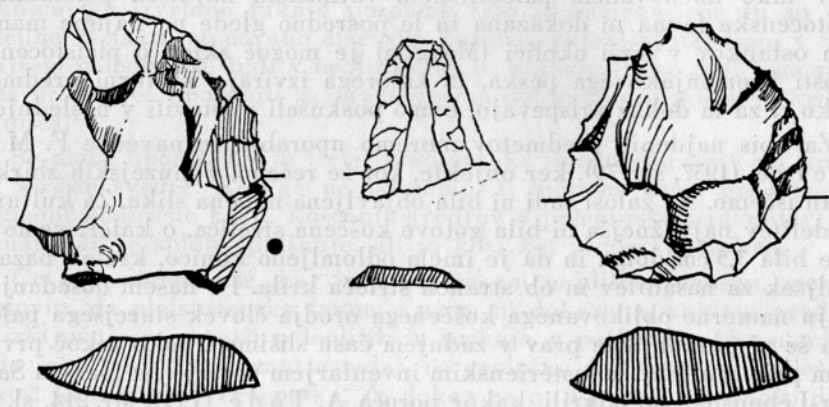
Stratigrafskih podatkov o najdišču ni in jih tudi ne more biti, ker izvira ves material iz recentne naplavine. Tudi o favnističnih ostankih ni ničesar znanega. Pogrešamo tedaj važnih podatkov za določitev starosti najdene industrije. Čeprav imajo vsi artefakti precej izrazito patino, ne smemo po tem kriteriju delati daljnosežnih zaključkov. Mnogo bolj je upoštevati dejstvo ugotovljene neolitske nasebine, ki je z drugimi predmeti popolnoma dokazana. Od omenjenih dolgih ozkih rezil, označenih prav gotovo le zmotno kot moustérienska, jih je več, ki so kljub patini le neolitski izdelek. Sicer pa se v celoti vsa industrija izredno ujema z bosenskimi najdbami ob ustju Usore, še mnogo bolj, kot velja to za najdbe Mesić-kanala. Pleistocenske starosti najdišča Kozluk in njegovih kulturnih ostankov po dosedanjih podatkih ni mogoče z ničimer dokazati.

Vatin

Vatin, 14 km severno od Vršca, je znan kot obsežna nasebina pozne bronaste dobe. Od tod je dobil muzej v Vršču ogromno predmetov tako imenovane vatinske kulture. Arheološka izkopavanja, ki so trajala več let, so bila, kakor poroča J. Marković-Marjanović (1950, str. 72), izvedena v glavnem »nedaleč od vatinske železniške postaje na bregu Moravice«, po pismenem sporočilu »med mostom na Moravici in železniško postajo«. Na tem mestu so kasneje izkoriščali kremenasti pesek in v njem našli mamutove kosti. Vendar ta jama, na katero se še povrnemo, ne prihaja v poštev kot domnevno paleolitsko najdišče. Pač pa neka druga jama, ki so jo začeli leta 1910 izkoriščati za pridobivanje kremenovega peska. Ta leži po navedbah F. Millekerja (1937, str. 79) od vatinske železniške postaje »precej daleč proti vzhodu, na bivšem polju grofa Gyürkyja«, po pismenem sporočilu J. Marković-Marjanovićeve »cel kilometer vzhodno od vasi (Vatina) proti romunski

meji«. Ker drugih jam v tej smeri ni ugotovila in ji je zanesljiv tamošnji domačin povedal, da so tudi tukaj izkopali kosti, a našli prav malo arheoloških stvari, je dobila vtis, da prihaja le-ta jama v poštev kot paleolitsko najdišče. Tudi geografski položaj se ji je zdel za paleolitsko naselitev zelo ugoden, o čemer poroča na drugem mestu (1950, str. 74). Da bi o pravilnosti te lokacije dvomili, nimamo nobenih razlogov.

F. Milleker pri najdbi gotovo ni bil navzoč, ker bi sicer ne poročal (1937, str. 79), da je muzej od tam prejel najdbe. Njegovi stratigrafski podatki so zopet zelo borni. Zvemo le, da izvirajo najdbe »zelo

Sl. 17—19. Artefakti iz najdišča Kozluk

globoko iz debele plasti peska pod humusom«. Zelo podrobno pa nas pouči profil III, ki ga navaja s tega mesta J. Marković-Marjanović (1950, str. 66). Do globine 3,10 m od površja je ugotovila štiri plasti, in sicer 1. od 0 do 0,40 m črno peščeno plast, 2. od 0,40 do 0,70 m rumen kremenjakov pesek z debelim prodrom, 3. od 0,70 do 1,40 m bel kremenov pesek s prodrom in 4. od 1,40 do 3,70 m droben, bel kremenjakov pesek za izdelovanje stekla. Glede na Millekerjevo trditev o veliki globini pod humusom ni nobenega dvoma, da so arheološki predmeti ležali že v najgloblji četrti plasti. Prav lahko si nadalje predstavljamo, da je domačin mislil prav na te, ko je omenil, da je bilo arheološkega prav malo najdenega, kakor je tudi zelo verjetno, da je z omembo kosti imel v mislih pet kostnih fragmentov, ki so bili najdeni obenem s kulturno ostalino in je o njih poročal tudi F. Milleker (1937, str. 79). Žal pa ne vemo, od katere živalske vrste so bile te kosti. Ako bi jih F. Milleker smatral za mamutove, bi bil kljub skoposti v navedbah to zelo verjetno omenil. Tako neposrednega dokaza, da so bile mamutove, nimamo. Samo zaradi tega, ker so bile po pripovedovanju domačinov v precej oddaljeni jami arheoloških izkopavanj v enakem kremenastem pesku v globini okrog 2 m najdene mamutove kosti, je sicer mogoče domnevati, da so bile tudi tukaj, ne smemo pa iz samo verjetnega, toda nedokazanega dejstva delati daljnosežnih zaključkov. Sicer pa ostanki mamuta strokovno niso dokazani niti za jamo, kjer so bila arheološka izkopavanja, temveč

govore o njih le po spominu tamkajšnji prebivalci. Edino oporo, da so v Vatinu ali njegovi najbližji okolici res izkopali mamutove ostanke, na kar se naslanja tudi J. Marković-Marjanović (1950, str. 72), najdemo pri F. Millekerju (1939, str. 6) v opisu zbirke muzeja v Vršču, kjer navaja med drugim tudi »mamutove zobe... iz Vatina« kot poklon I. Krstića in »kosti praživotinja iz... Vatina«. Toda ta podatek zanesljivo ne določa niti ožjega najdišča niti ne izvemo ničesar o plasti, v kateri so bili živalski ostanek najdeni. Da so bile omenjene »praživalske kosti« mamutove, je le domneva, ki je samo zelo verjetna.

V tako imenovanem paleolitkem vatinskem najdišču potemtakem pleistocenska favna ni dokazana in le posredno glede na najdbe mamutovih ostankov v širši okolici (Margita) je mogoč sklep o pleistocenski starosti kremenjakovega peska, iz katerega izvirajo kulturni predmeti. Koliko ti za ta dokaz prispevajo, bomo poskušali ugotoviti v naslednjem.

Za opis najdenih predmetov moremo uporabiti le navedbe F. Millekerja (1937, str. 79), ker objekte, kot že rečeno, v muzejskih zbirkah zaman iščemo. Na žalost tudi ni bila objavljena nobena slika. Za kulturno opredelitev najvažnejša bi bila gotovo koščena strelica, o kateri vemo le, da je bila 3,5 cm dolga in da je imela odlomljeno konico, kratek bazalni podaljšek za nasaditev in ob straneh štrleča krila. Po našem dosedanem znanju namerno oblikovanega koščenega orodja človek starejšega paleolitika še ni poznal. Šele prav v zadnjem času slišimo o tako rekoč prvem takem primeru. Med moustérienskim inventarjem postaje na planem Salzgitter-Lebenstedt so odkrili, kakor poroča A. Tode (1953, str. 214, sl. 19) prvi dejansko obdelani staropaleolitski kostni izdelek. Njegovo poročilo se glasi: »Iz najdišča, vsekakor ne iz zanesljivega ležišča, izvira končno majhna, 6,5 cm dolga koščena konica s krili, ki je izdelana iz rebrne kosti (mamuta?). Je pač najstarejša paleolitska konica z zazobkom (Widerhakenspitze).« Iz te navedbe razberemo, da ni bila odkrita in situ, vendar je Tode, kakor nam sporoča prof. L. F. Zotz, osebno izrazil prepričanje, da spada k drugemu staropaleolitkemu inventarju. Samo po objavljeni sliki dobimo vtis, da gre za odlomek koščenega šila, ki je šele ob zlomu dobil krila. Od vatinske strelice pa se razlikuje v tem, da nima bazalnega podaljška za nasaditev. Ker stratigrafska lega ni točno znana in se tudi po obliki ne ujema popolnoma, smo jo omenili, a je ne moremo uporabiti, da bi z njo dokazali staropaleolitsko starost vatinske strelice. Toda tudi v mlajšem paleolitiku oblike koščenih strelc s krili niso nekaž običajnega. Šele v drugi polovici magdalénienena se pojavijo koščeni izdelki z zobci, to je harpune, na katere se domislimo, ako upoštevamo bazalni podaljšek med krili. Manj težav bi delala uvrstitev v neolitski inventar. Te možnosti ne izključuje tudi R. Rašajski, in sicer z utemeljitvijo, da so našli v Crvenki (96 m nad morjem) pri Vršču v isti gredi peska na tako imenovani suhi poti k Donavi celo v globini 9 m (87 m nad morjem) neolitsko kameno motiko (Schuhleistenaxt) in kamen klin (Steinmeissel). Žal J. Marković-Marjanović, ki je proučevala kvartarne usedline tega okoliša, prav kraja Crvenka točno ne pozna in je mogla le sporočiti, da so v tem odseku med Velikim in Malim Ritom bila prelaganja in naplavi, da ne gre za isto gredo peska in da suhi pot vodi po terasi Alibunarskega močvirja, ki ni iz peska (glej J. Marković-

Marjanovič, 1950 a, str. 85), in je zato morfološko paraleliziranje obeh najdišč nemogoče.

Drugi predmet iz vatinskega kremenjakovega peska je bil fragment cevaste kosti z izvrtano majhno okroglo luknjo. To je vse, kar vemo o njem. Pri pregledovanju muzejskih zbirk smo sicer opazili okrog 9 cm dolg, močno oglajen odlomek cevaste kosti lopatične oblike, ki ima na širšem koncu majhno izvrtano luknjo (inv. št. 9400), vendar ta ne izvira iz peska, ker so na njem še obilni sledovi humusa. Odkrili so ga potemtakem v nekem drugem najdišču in ni identičen z vatinskim fragmentom. V koščevino izvrtane luknje poznamo šele iz aurignaciena in so prav značilne za tako imenovano olševsko kulturo, pojavljajo se nato v vsem mlajšem paleolitiku, tudi v neolitiku in še kasneje. Tako tudi tega predmeta ni mogoče uporabiti za zanesljivo in določeno datiranje vatinskega najdišča.

Še manj uporabljiv je tretji predmet, ki je označen prav na kratko kot koščen sveder. Ker ga ne poznamo, si moremo samo predstavljati fragment koničaste kosti. Koščenih svedrov v paleolitskem inventarju ne poznamo in je sploh vprašanje, ali je kost kot sveder uporabna.

Če povzamemo vse, kar je o vatinskem najdišču znanega, moramo ugotoviti, da pleistocenska favna v njem ni dokazana, najdeni predmeti pa izključujejo starejši paleolitik in prihaja v pošteveh kvečjemu mlajši. Toda še ta bi bil dokazan le tedaj, če geološko dokažemo pleistocensko starost kremenjakovega peska. Za dokaz pa ni dopustno uporabiti druga arheološka najdišča, ki so po svojem kulturnem inventarju popolnoma drugačnega značaja, zelo oddaljena in, kar je glavno, niso ležala v isti plasti kremenjakovega peska.

Kritika dosedanjega datiranja

Potem ko smo se seznanili z vsem, kar je znanega o vseh štirih najdiščih, pogledjmo, koliko so upravičene doslej izrečene datacije pomembnih paleolitskih raziskovalcev Mac Curdyja in R. R. Schmidta, po katerih so se ravnali F. Milleker, M. Grbić in J. Markovič-Marjanovič.

Prav nič se ne čudimo, če je Mac Curdy (po F. Millekerju, 1957, str. 79 in 1953, str. 7) prisodil artefakte najdišča Vršac-zahodni rob moustérienu. Dejansko vzbujajo, če ne upoštevamo vseh drugih okoliščin in jih gledamo zgolj s tipološkega vidika, vtis starejše paleolitske kulture. Zlasti še, če popolnoma izločimo v najdišču odkriti neolitski material in smatramo, da je na tem mestu osamljeni fragment mamutovega molarja istodoben s kulturo ostalino. Popolnoma nerazumljivo pa je, kako je mogel priključiti tej periodi tudi artefakte iz najdišča Vršac-Mesić kanal, ki so po materialu, obliki in obdelavi povsem drugačni. Poleg nekaterih navidezno moustéroidnih konic tvorijo tu glavnino ozka dolga rezila in drugi tipi, ki so značilni kvečjemu za mlajši paleolitik, ako bi jih glede na močno patino ne hoteli prisoditi še kasnejšim kulturam. Nerazumljivi so razlogi, zakaj je prisodil k moustérienu artefakte iz Kozluka, kul-

turno identične z ostalino Mesić-kanala. Vprašamo se, kako je mogel po našem mnenju izrazito neolitska dolga ozka rezila opredeliti kot moustérienska. Nehote se vzbuja sum, da je F. Milleker morda le posplošil mnenje MacCurdyja, ki ga je ta izrekel za najdišče Mesić-zahodni rob. Po drugi strani pa je treba smatrati mnenja MacCurdyja kljub velikemu ugledu, ki ga je užival, v nekaterih primerih za nezanesljiva ali celo zmotna. Tako je na primer uvedel v inozemsko strokovno slovstvo štiri aurignacienske postaje iz jam pri Beogradu, ki jih dejansko ni (S. Brodar, 1954, str. 411—412).

Presoja priznanega strokovnjaka R. R. Schmidta (cit. po F. Millekerju, 1939, str. 9), izrečena očitvidno kasneje, je bila že bistveno drugačna, čeprav se ni mogoče ubraniti vtisa, da jo je izrazil vendarle nekoliko pod vplivom mnenja MacCurdyja. Tako Vršac-zahodni rob kakor tudi Vršac-Mesić kanal je dodelil moustériensko-aurignacienski dobi, in sicer v smislu prehoda iz starega paleolitika v mlajšega. Pri tem je prezrl, da se inventar iz Mesić-kanala tako rekoč v vsem ujema s kameno manufakturo Kozluka, ki jo je sam prisodil srednji kameni dobi, to je mezolitiku. R. R. Schmidtova opredelitev kozluškega najdišča mezolitiku, ki so jo poznejši avtorji v svojih citatih popolnoma spregledali, je še toliko bolj pomembna, ker je tudi naša raziskava dovedla do približno enakega zaključka, zlasti s tem, da je opozorila na kameno industrijo ob Usori v BiH.

Posebej je treba nadalje poudariti dejstvo, da po podatkih iz slovstva niti MacCurdy niti R. R. Schmidt nista izrekla nobene sodbe glede vatinskega najdišča. Ali ju na tamkajšnje najdbe F. Milleker morda ni opozoril? Ali že tedaj teh najdb ni bilo v muzeju? Vsega tega ne vemo, toda zelo verjetno je, da vatinskim najdbam nista pripisovala paleolitske starosti in jih zato F. Milleker v muzejskih zbirkah javnosti tudi ni razstavil. Zato v njegovem Vodniku po muzeju (1939) o teh objektih ne najdemo nobene zabeležbe, v glavni razpravi (1937) pa govori o Vatinu le kot o tretji diluvialni najdbi, ne da bi jo poskušal podrobneje opredeliti.

Kakor smo že omenili, je M. Grbić (1939, str. 49) prevzel datacijo obeh najdišč v Vršču po MacCurdyju in jo brez utemeljitve posplošil tudi za Vatin. Za vsa tri najdišča je smatral kot dokazano, da je tam prebival primitivni krapinski pračlovek. Popolnoma pravilno je izključil najdišče Kozluk, ki ga je verjetno smatral za neolitsko, ker izrecno ugotavlja, da na področju Vojvodine dotlej mezolitske kulture niso bile odkrite (1939, str. 49).

Po M. Grbiću je sinhronizirala z Vatonom najdišči Vršac-zahod in Vršac-Mesić kanal tudi J. Marković-Marjanović (1950, str. 74), vendar se je odločila za varianto R. R. Schmidta, ki je videl v kulturni ostalini obeh najdišč iz Vršca že mlajše paleolitske elemente. Enotno je vsa tri arheološka najdišča skupaj uporabila za stratigrafsko klasifikacijo in datiranje starosti fosilne delte Moravice, čemur glede na bistveno različen arheološki inventar ni mogoče pritrditi. Za to bi se mogel izkoristiti samo Vatin, o katerem pa žal nimamo zadostnih dokazov, da gre dejansko za paleolitsko najdišče.

Zaključki

Po analizi podatkov iz slovstva in pregledu še ohranjenega arheološkega gradiva ne moremo neposredno dokazati paleolitske naselitve za nobeno najdišče iz Vršca in njegove širše okolice. Točna stratigrafska lega najdb nam je deloma neznana, deloma ni zanesljivo pleistocenska. Za tipološko ocenitev nudijo najdišča deloma premalo arheološkega gradiva, deloma so za proučevanje na razpolago premalo tipični artefakti. Preuranjena in nezadostno utemeljena so vsa dosedanja podrobnejša datiranja.

Kljub neposredni zvezi z neolitsko naselbino imajo še najbolj paleolitski značaj maloštevilni artefakti najdišča Vršac-zahodni rob, kjer je arheološko gradivo vsaj v neki meri podkrepjeno s fragmentom mamutovega molarja. Vendar za dodelitev k določeni kulturni stopnji nimamo zanesljivih opor. Artefakti najdišča Vršac-Mesić kanal, ki ga je dejansko mogoče vezati s prejšnjim, so povečini tako izrazito sorodni s kameno industrijo Kozluka, da je dvom o njihovi paleolitski starosti prav gotovo upravičen. Kajti za najdišče Kozluk ni nobenih znakov, ki bi izpričevali paleolitsko starost tam najdenih artefaktov. Pač pa so razlogi, ki govorijo za bolj ali manj prehodno stopnjo k neolitiku. Prav gotovo obstaja neko sorodstvo z delom kamenih industrij ob Usori v BiH; čim bodo te točno opredeljene, bo rešeno vprašanje kozluške kulturne vsebine in posredno tudi kulturne ostaline najdišča Vršac-Mesić kanal. Vatinsko najdišče se s kostnim kulturnim inventarjem stratigrafsko in arheološko bistveno razlikuje od ostalih. Starejši paleolitik prihaja tu komaj v poštev, njegov mlajši paleolitski značaj pa bi dokazal samo ne glede na druga dvomljiva arheološka najdišča izvedeni geološki dokaz o pleistocenski starosti kremenjakovega peska, v katerem so našli koščene artefakte.

V zvezi z arheološkim materialom je bila ugotovljena pleistocenska favna edinole v najdišču Mesić-zahodni rob (fragment mamutovega molarja), vendar nimamo dokaza za njegovo primarno lego. Brez dvoma je ta odbitek svoj čas odločilno vplival v smislu paleolitske datacije ne samo tega, temveč tudi ostalih najdišč. Pri tem so sovplivale prav gotovo tudi pogostne najdbe mamutovih ostankov na terenu Vršca in njegove širše okolice, ki pa niso v nobeni neposredni zvezi z arheološkimi najdišči. Preseneča, da so mamutovi ostanki ležali v raznovrstnih sedimentih in v višinsko dokaj različnih nivojih. Na severozahodnem robu Alibunarskega močvirja so jih našli pri Margiti v terasi 83 m v barski publici in po pričevanju domačinov v isti terasi, toda v kremenjakovem pesku, pri Vatinu; nadalje v depresiji Alibunarskega močvirja v Velikem Ritu v višini okrog 76 m, pa zopet na jugovzhodnem obrobju na več mestih, ponekod v produ, pri Vršču in Pavlišu v višini okrog 92 m (F. Milleker, 1937, str. 74). Vsaj pri bodočih najdbah, ki se bodo gotovo še pojavile, bi bilo zelo koristno točno dognanje njihovega sedimenta, njihove primarne ali sekundarne lege. Koder gre za primarna ali samo subprimarna ležišča pleistocenske favne, je brez dvoma zelo upravičena domneva, da bi utegnili biti tam tudi paleolitska postaja. Seveda je treba to z najskrbnejšim preiskovanjem še dokazati. Tako bi bodoča raziskovanja še mogla osvet-

liti dosedanje nezadostno razjasnjene, z neolitskim materialom mešane in navidezno paleolitske najdbe. Vsaj za nekatera domnevna paleolitska najdišča Vršca in okolice bi narasla verjetnost njihove dejanske pripadnosti paleolitski dobi odnosno prehodu od paleolitika k neolitiku.

Slovstvo

- Brodar, S., K odkritju kamenih industrij ob Usori. — Glasnik Zemaljskog muzeja. Sarajevo, 1953. Str. 225—236 in tab. I—X.
- Brodar, S. - Korošec, J., Ajdovska jama pri Nemški vasi. Razprave III razr. za zgod. in družbene vede SAZU, Ljubljana, 1953.
- Brodar, S., Historičen in kritičen pregled domnevnih paleolitskih najdišč na jugu Jugoslavije. — Razprave II razr. za prirod. vede SAZU, Ljubljana 1954. Str. 395—424.
- Grbić, M., Preistorisko doba Vojvodine. — Vojvodina I. Novi Sad, 1939. Str. 47—60.
- Marković-Marjanović, J., Pleistocena fosilna delta Moravice kod Vatina u jugoistočnom Banatu. — Geološki anali Balkanskog Poluostrva. Beograd, 1950. Str. 55—80.
- Marković-Marjanović, J., Prethodno saopštenje o Deliblatskoj Peščari. — I. Zbornik radova Geološkog instituta SAN-a. Beograd, 1950 a.
- Menghin, O., Ka preistoriji vršačke oblasti. — Starinar 1926/27. Beograd, 1928. Str. 14—29.
- Milleker, F., Vorgeschichte des Banats. — Starinar XII. Beograd, 1937. Str. 59—79.
- Milleker, S., Vodž kroz zbirku starina Gradskog muzeja u Vršcu. — 3. izd. Vršac, 1939. Str. 1—20.
- Milleker, S., Führer durch die Altertums-Sammlung des Städtischen Museums in Werschetz. — 5. Auflage. Werschetz, 1941.
- Tode, A., Die Untersuchung der paläolithischen Freilandstation Salzgitter-Lebenstedt. — Eiszeitalter und Gegenwart III. 1953. Str. 144 i. d.

ZUSAMMENFASSUNG

Paläolithikum in Vršac und seiner Umgebung?

Die angeblichen Paläolithfunde von Vršac und seiner Umgebung stammen aus den Jahren 1880—1910 und wurden als solche erst im Jahre 1937 von dem bekannten Prähistoriker und Gründer des Museums von Vršac F. Milleker (1937, S. 76—79) publiziert. Für sie interessierte sich schon im Jahre 1891 der Berliner Prof. W. Virchow. Auf seine Anfrage über die näheren Fundumstände konnte ihm jedoch F. Milleker keine Auskunft geben. Es ist sehr bezeichnend, dass O. Menghin (1928, S. 14—29) in seiner Darstellung der Vorgeschichte von Vojvodina diese Funde überhaupt nicht erwähnt hat. Allem Anschein nach haben sich für ihr paläolithisches Alter als erste MacCurdy aus Boston und R. R. Schmidt aus Tübingen ausgesprochen, und zwar erst dann, als sie dem Museum in Vršac einen Besuch abstatteten. Auskunft darüber geben auch die verschiedenen Auflagen des Führers durch die Altertums-sammlungen des Vršacer städtischen Museums, die F. Milleker (1939, 1941) veröffentlicht hat. Leider sind alle seine Angaben, welche nachher von M. Grbić (1939, S. 48—49) und J. Marković-Marjanović (1950, S. 73—75) benutzt wurden, sehr knapp gehalten, unklar und unübersichtlich. Einerseits spricht F. Milleker (1937, S. 76) von drei Fundstellen, von zweien aus Vršac und der dritten aus Vatin, wobei er dann einige Zeilen weiter noch die Fundstelle Kozluk

aus der weiteren Umgebung von Vršac nennt, anderseits an anderer Stelle (1959, S. 5 und 1941, S. 5) erklärt er wieder ausdrücklich, dass es im nordöstlichen Jugoslawien nur zwei paläolithische Fundstellen gibt, nämlich Mesić Kanal in der Stadt Vršac und Kozluk in deren weiteren Umgebung. Im Texte unter den Abbildungen der Steinindustrie (1957, S. 77) sind die Fundstellen Vršac-Westrand und Vršac-Mesić Kanal in verwechselter Reihenfolge genannt. Abgebildet sind auch mehrere Steinartefakte von der Fundstelle Kozluk (S. 79), während die Knochenartefakte von Vatin nur beschrieben sind, sonst aber von ihnen jede Abbildung fehlt.

Infolge dieser unklaren und widersprechenden Angaben musste die Frage gestellt werden, wie viele Fundstellen es eigentlich gäbe, wo ihr genauer Fundort liege, was über ihre Stratigraphie und den Kulturinhalt bekannt sei und schliesslich, ob sie mit Recht als paläolithische Stationen bezeichnet werden können. Nach genauer Überprüfung der Literatur und nach Durchsicht des noch im Vršacer Museum erhaltenen Fundmaterials konnte man feststellen, dass vier Fundorte in Betracht kommen, und zwar 1. Vršac-Westrand, 2. Vršac-Mesić Kanal, 3. Kozluk und 4. Vatin (Abb. 1).

Vršac-Westrand. Nach F. Milleker (1937, S. 76) stiess man auf die angeblichen Diluvialfunde »im Jahre 1888, als man am Westrande der Stadt (Vršac) den sogenannten Središteer Kanal zog, bei 400 m südlich von der Temesvarer Strasse, beil. 3,5 m tief, unter neolithischen Siedelungsfunden«. Zahlreiche neolithische Kulturreste sind nicht nur auf dieser Stelle, sondern auch in nächster Umgebung gefunden worden. Wie uns R. Rašajski, Kustos des Nationalmuseums in Vršac, mitteilt, handelt es sich hier um eine weitausgedehnte neolithische Ansiedlung, deren Reste in der Tiefe von 0,90 bis 3,50 m vorkommen. Daraus und nach der Überprüfung, in welchem Sinne F. Milleker das Wort »unter« gebraucht hatte, ist zu schliessen, dass die sogenannten paläolithischen Gegenstände zwischen dem neolithischen Material oder höchstens knapp unter ihm ausgegraben wurden. Genauere stratigraphische Angaben besitzen wir nicht. Die Gegenstände wurden von den Arbeitern an F. Milleker übergeben, so dass er Prof. W. Wirchow »auf seine Erkundigung nach näheren Umständen nicht dienen konnte«. Es ist kaum anzunehmen, dass F. Milleker schon damals die angeblichen Paläolithfunde von den übrigen neolithischen abgesondert hätte. Diese Trennung geschah wahrscheinlich erst während des Besuches Prof. Mac Curdy's im Jahre 1935, also volle 45 Jahre später.

Von dieser Fundstelle werden 5 Gegenstände genannt. Zuerst »ein mandelförmiges Stück, welches als Faustkeil gedient haben mag«. Aus dem Vergleiche der im Museum unter der Bezeichnung Vršac-Westrand aufbewahrten Stücke mit den Abbildungen F. Millekers geht hervor, dass von einem richtigen Faustkeil keine Rede sein kann. Es handelt sich um einen 5,5 cm langen, 4,5 cm breiten und verhältnismässig dünnen mousteroiden Breitabschlag, der mit einer bräunlichen Patina versehen ist (Abb. 2). Seine Schlagfläche ist ziemlich breit. Von hier aus ist auf der Dorsalseite eine deutliche Verdünnung des Artefaktes bemerkbar. Die Ventralseite ist glatt und besitzt einen mittelstarken Bulbus. Besondere Retuschen gibt es auf der Oberseite nicht, wohl aber am linken Rande der Unterseite. Doch handelt es sich meist nur um Gebrauchsretuschen. Zwei weitere Stücke (Abb. 3 u. 4) sind aus körnigem Gangquarz. Das eine ist mit einer Schneide und das andere mit einer seitlichen Spitze oder eigentlich mit einem primitiven Stichel versehen. Der vierte Gegenstand ist ein Fragment eines Mammut-Backenzahnes und der fünfte ein Bruchstück eines Hirschgeweihes (?).

Alle diese Stücke zeigen tatsächlich keine neolithischen Merkmale, sie muten paläolithisch an. Es ist jedoch in Betracht zu ziehen, dass es sich um eine Auslese aus dem neolithischen Material handelt. Die Patina des erstgenannten sagt nichts aus, da unter Umständen auch neolithische Artefakte eine sogar sehr dicke Patina bekommen können. Für die Bestimmung Mac Curdy's, von dem die Artefakte

dem Moustérien zugeteilt worden sind, war augenscheinlich auch das Bruchstück des Mammutzahnes massgebend. Auf dem Vršacer Boden kommen Mammutreste sehr häufig vor. Deshalb ist es nicht ausgeschlossen, dass sie von den Neolithikern beim Ausgraben von Erdgruben mit dem übrigen neolithischen Material leicht vermischt werden konnten, was übrigens in mehreren Fällen in unseren Höhlen schon festgestellt worden ist (S. Brodar - J. Korošec, 1953, S. 14—15 u. 27). Auf diese Weise können allerdings auch paläolithische Steinartefakte in die neolithische Schicht gelangen. Da jedoch auf Grund so weniger Artefakte weitgehende typologische Schlüsse nicht statthaft sind und ausserdem die Stratigraphie der Fundstelle gänzlich unbekannt ist, kann man einen unmittelbaren Beweis des paläolithischen Alters der Funde nicht erbringen.

Vršac-Mesić Kanal. Nur ein gutes halbes Kilometer westlich von der obigen liegt die Fundstelle Vršac-Mesić Kanal. Während langandauernder Regulierung des Mesić-Baches sind auch hier in der Tiefe von 0,90 bis 3,50 m viele neolithische Gegenstände von den Arbeitern gefunden worden. Auch diese Stelle gehört noch in den Bereich der neolithischen Ansiedlung, von der oben gesprochen wurde. Systematische archäologische Ausgrabungen fanden auch hier nicht statt, sämtliche Funde sind nur dem Zufall zu verdanken.

Von hier stammen die Steinartefakte, die von F. Milleker (1937, S. 77, Abb. 1, die beiden oberen Reihen) abgebildet, jedoch in Texte mit keinem Wort behandelt worden sind. Im Vršacer Museum findet man in einer Schachtel mit der Beschriftung Vršac-Mesić Kanal 32 Steinartefakte, von denen 12 mit den Abbildungen F. Millekers übereinstimmen. Auf den ersten Blick unterscheidet sich diese Sammlung (Abb. 5—10) in Bezug auf Steinmaterial (Hornsteine und Jaspise) und Form wesentlich von den Vršac-Westrand Artefakten. Trotz Vorhandenseins scheinbar mousteroider Spitzen gibt es keine typischen Moustérienartefakte. Der Mehrzahl nach handelt es sich um lange Schmalklingen mit dreieckigem oder trapezförmigem Querschnitt. Sie sind teils einfach und unretuschiert teils stellenweise oder auch total mit ziemlich steiler Randretusche versehen. Einige von ihnen enden mit einem Kratzer, darunter gibt es Beispiele, die den Klingenkratzern des Butmir-Neolithikums vollkommen entsprechen. Sehr hoch ist der Prozentsatz (57,5 %) der Abschläge, an denen das Ende mit dem Bulbus zu Funktionszwecken bearbeitet worden ist. Die Artefakte sind mehr oder weniger patiniert.

Die Sammlung macht den Eindruck, dass es sich möglicherweise gerade um eine Auswahl patinierter Stücke handelt. Obwohl sie in Bezug auf die Zahl der Artefakte nicht gering ist, erblickt man in ihr keine Moustérienschaber. Im Ganzen treten Elemente hervor, die im Jungpaläolithikum und auch noch später erscheinen. Eng begrenzt ist die Zahl der Typen, viele jungpaläolithische, z. B. die Stichel, fehlen ganz. Vom typologischen Standpunkt kann von dem Altpaläolithikum keine Rede sein, aber auch eine bestimmte Stufe des Jungpaläolithikums kommt kaum in Betracht. Da mit den Funden keine pleistozänen Tierarten vergesellschaftet waren und wir nur über manchmal vorgekommene Mammutreste aus der nächstliegenden Umgebung unterrichtet sind, ferner über die Stratigraphie der Fundstelle keine Nachrichten vorliegen, sind die Zweifel bezüglich des paläolithischen Alters der Steinindustrie berechtigt. Dazu veranlasst uns auch der Vergleich mit den Artefakten der Fundstelle Kozluk, welche in dem Steinmaterial und der Bearbeitung vollständig mit der hiesigen Manufaktur übereinstimmen. Einen Grad der paläolithischen Tradition kann man dieser Industrie gewiss nicht absprechen. In dieser Hinsicht ist die grosse Ähnlichkeit mit dem Grossteil der Steinindustrien an der Usora in Bosnien nicht zu übersehen (S. Brodar, 1953, S. 225—236).

Kozluk. Unterschiedlich zu den beiden Vršacer Fundstellen, die sich in der Ebene (92 m) befinden, liegt die Fundstelle Kozluk in hügeliger Landschaft, etwa 6 km östlicher und rund 200 m höher als Vršac. Nach F. Milleker (1939, S. 11)

»geben die Weingärten am rechten Ufer des Kozlukbaches seit dem Jahre 1896 Reste neolithischer Besiedlung«. Der Bach untergräbt auch heute noch seine Ufer und es kommen immer wieder neue neolithische Funde zum Vorschein. Bisher fanden hier keine archäologische Ausgrabungen statt. Von hier sind im Vršacer Museum in einer besonderen Schachtel 46 Steinartefakte aufbewahrt. Teilweise sind sie von F. Milleker (1937, S. 78, Abb. 2) abgebildet worden. Darunter sehen wir auch die 10 cm langen Schmalklingen, denen vom Mac Curdy das Moustérienalter zugesprochen wurde. Schon die erste Durchsicht der Kozluker Steinartefakte (Abb. 11—19) ergibt eine auffallende Ähnlichkeit mit dem Vršac-Mesić Kanal Material. Gleichartige Silexe wurden hier benützt, ihre Patina ist dieselbe und die Bearbeitung ganz gleich. Bei nur wenig grösserer Anzahl der Typen sind lange, einfache, nur teilweise oder total retuschierte Schmalklingen vorherrschend. Oft sind sie terminal oder basal mit einem Kratzer oder einer Spitze versehen. An vielen Bruchstücken kann man das Abschlagsende nicht feststellen; der Prozentsatz hier zu Spitzklingen oder Klingenskratzern bearbeiteter Stücke ist wieder sehr gross (26 %). Richtige Handspitzen sind nicht vorhanden. Erwähnenswert sind verhältnismässig dicke Rundkratzer, während die Hochkratzer und Stichel vollständig fehlen. Auch Kernsteine sehen wir in der Sammlung keine. Faunistische Reste gibt es keine. Das ganze Material stammt aus der Bachanschwemmung, über seine primäre Lagerung wissen wir aber gar nichts. Nach der Patina auf das paläolithische Alter zu schliessen, wäre verfehlt, vielmehr ist die durch viele Gegenstände bewiesene neolithische Ansiedlung in Betracht zu ziehen. Die ganz gewiss irrtümlich dem Moustérien zugewiesenen Klingen sind neolithischer Herkunft. Wie schon oben bemerkt, stimmt diese ganze Industrie, sogar noch viel mehr, mit der bosnischen Usora-Steinindustrie überein. Das pleistozäne Alter der Fundstelle Kozluk und ihrer Kulturreste ist nicht beweisbar.

Vatin. Dieser 14 km nördlich von Vršac gelegene Ort ist durch die zahlreichen spätbronzezeitlichen Funde allgemein bekannt. Die archäologische Ausgrabungsstelle liegt nicht weit von der Eisenbahnstation und wurde nachher zur Gewinnung der Quarzsandes ausgebeutet. Dabei wurden nach Aussage der Ortsbewohner Mammutreste ausgehoben. Als paläolithische Fundstelle kommt jedoch eine andere Grube in Betracht, welche nach F. Milleker (1937, S. 79) »ziemlich weit gegen Osten«, nach J. Marković-Marjanović (1950, S. 72) »ein ganzes Kilometer weit gegen Osten, schon nahe an der rumänischen Grenze« liegt und seit dem Jahre 1910 zur Quarzsandgewinnung ausgenutzt worden ist. Von hier bekam das Vršacer Museum, die von F. Milleker (1937, S. 79) erwähnten Diluvialfunde, von welchen wir nur erfahren, dass sie »sehr tief aus der mächtigen Sandschichte unter dem Humus« stammen. Das von J. Marković-Marjanović (1950, S. 66) bekanntgegebene Profil umfasst bis zur Tiefe von 3,10 m vier Schichten, von welchen die vierte (1,40—3,10 m, feiner, weisser Quarzsand) nach der Aussage eines verlässlichen Ortsbewohners Tierknochen und einige archäologische Gegenstände geliefert hat. Auch F. Milleker (1937, S. 77) berichtete nur kurz über fünf Knochenfragmente. Es ist anzunehmen, dass er trotz seiner knappen Darstellungsweise den Fund von Mammutknochen unterstrichen hätte, wenn er diese in den Resten erkannt hätte. Wohl hat F. Milleker (1939, S. 6) Mammutzähne und Knochen von »Urtieren« aus Vatin im Museum ausgestellt, wir haben jedoch keinen Beweis, dass diese mit den sogenannten Diluvialfunden von Vatin in irgendeinem Zusammenhang wären. Das pleistozäne Alter des Quarzsandes, in welchem die archäologischen Objekte gefunden worden sind, ist auf faunistischer Grundlage nicht unmittelbar beweisbar.

Es ist jedenfalls auffallend, dass gerade diese Objekte im Vršacer Museum nicht mehr auffindbar sind. Sie sind uns nur nach der Beschreibung F. Millekers (1937, S. 79) bekannt. Leider hat er sie nicht abgebildet. Das wichtigste Objekt zur Kulturbestimmung wäre der »untere Teil einer Pfeilspitze aus Bein.

Die Spitze ist abgebrochen, der kleine in den Schaft gehörende Dorn und die auf beiden Seiten hervorspringenden Ecken sind noch vorhanden. Die Länge des Objektes ist 0,055 m. Dieser Fund erinnert an die in der Freilandstation Salzgitter-Lebenstedt gefundene Knochenspitze mit Flügeln, welche A. Tode (1953, S. 214, Abb. 19) als die älteste Widerhakenspitze dem Moustérien zugeteilt hat. Von der Vatinen Pfeilspitze unterscheidet sie sich allerdings darin, dass sie keinen in den Schaft gehörenden Dorn besitzt. Dieses vereinzelte Beispiel kann die Zugehörigkeit der Vatinen Pfeilspitze zum Altpaläolithikum nicht beweisen. Es kämen vielleicht die Schlussphasen des Jungpaläolithikums in Betracht, viel eher jedoch das Neolithikum. Diese Möglichkeit wird auch von R. Rašajski angenommen, nachdem in Crvenka bei Vršac noch in 9 m Tiefe eine neolithische Schuhleistenaxt und ein Steinmeissel gefunden worden sind. Allerdings kamen diese nicht in derselben Sandschicht vor, wie uns J. Marković-Marjanović freundlichst mitgeteilt hat. In Crvenka geht es um Umlagerungen und Anschwemmungen und können deshalb beide Fundstellen nicht parallelisiert werden.

Der zweite in dem Vatinen Quarzsande gefundene Gegenstand war ein Fragment eines Röhrenknochens, in welchem ein kleines rundes Loch gebohrt ist, der dritte ein Bohrer aus Knochen. Nur nach dieser Beschreibung ohne jede Abbildung können auch diese beiden Objekte zur Datierung der Fundstelle nicht ausgenützt werden. Nur durch einen rein geologischen Beweis des pleistozänen Alters des Quarzsandes wäre die Zuteilung dieser Knochenfunde zum Jungpaläolithikum möglich.

Die bisherige Datierung der Fundstellen. Vom nur rein typologischen Standpunkt gesehen ist es nicht verwunderlich, dass Mac Curdy (nach F. Milleker, 1957, S. 79; 1959, S. 9) die Artefakte von Vršac-Westrand dem Moustérien zugeteilt hat. Unverständlich bleibt jedoch, aus welchem Grunde er auch den Kulturinhalt von Vršac-Mesić Kanal, der in Bezug auf Material, Form und Bearbeitung gänzlich verschieden ist, in dieselbe Stufe einreihen konnte. Vielleicht war die grosse Nähe beider Fundstellen dafür massgebend. Doch fragt man sich, wie er übersehen konnte, dass diese Industrie mit den weit entfernten und im Hügelgelände vorgekommenen Kozluker Funden vollständig identisch ist? Wie konnte er die Meinung äussern, dass die bestimmte neolithischen Schmalklingen von Kozluk der Moustérienperiode angehören? Vielleicht hat F. Milleker seine Bestimmung der Vršac-Westrand Funde auch für beide anderen Fundstellen nur verallgemeinert. Andererseits steht es aber fest, dass Mac Curdy's Urteile nicht immer verlässlich waren. So hat er z. B. vier Aurignacstationen aus den Höhlen Belgrads in die Fachliteratur eingeführt, die überhaupt nicht existieren (S. Brodar, 1954, S. 411—412).

Offenbar später äusserte sich über die obigen Fundstellen R. R. Schmidt (nach F. Milleker, 1959, S. 9). Sowohl die Steinindustrie von Vršac-Westrand als auch die von Vršac-Mesić Kanal wies er im Sinne des Überganges der Moustérien-Aurignacien Zeit zu. Für die Funde aus dem Bache Kozluk aber nahm er ausdrücklich Mittelsteinzeitalter an. Dabei fällt in die Augen, dass auch er die grosse Übereinstimmung dieser mit den Funden aus Vršac-Mesić Kanal übersehen hat.

Weder Mac Curdy noch R. R. Schmidt haben ihre Meinung über Vatin geäussert. Vielleicht befanden sich die von dort stammenden Knochenartefakte schon damals nicht mehr im Museum. Ausgeschlossen wäre es auch nicht, dass sie diesen Funden das paläolithische Alter abgesprochen hätten. Vielleicht hat sie gerade deshalb F. Milleker aus der Sammlung ausgeschieden. Jedenfalls sind sie in den von ihm herausgegebenen Führern durch die Altertumssammlungen nirgends erwähnt.

Die Datierung von Vršac-Westrand und Vršac-Mesić Kanal zum Moustérien übernahm nach Mac Curdy M. Grbić (1959, S. 49) und dehnte sie auf Vatin aus. Die Fundstelle Kozluk berücksichtigte er überhaupt nicht und das mit Recht.

Vršac-Westrand, Vršac-Mesić Kanal und Vatin synchronisierte nach ihm auch J. Marković-Marjanović (1950, S. 74), sie entschied sich jedoch für die Bestimmung R. R. Schmidt's. Sie benützte alle drei Fundstellen für die Datierung der fossilen Delta des Flusses Moravica, was wegen so verschiedenen archäologischen Inhalts und verschiedener Sedimentation nicht möglich ist.

Schlussbemerkungen. Die Literaturquellen und die Durchsicht des noch erhaltenen archäologischen Materials gestatten einstweilen keinen unmittelbaren Beweis der paläolithischen Besiedlung von Vršac und seiner Umgebung. Die stratigraphische Lage der Funde ist teils unbekannt teils unsicher. Typologische Schlussfolgerungen sind gewagt, da in einzelnen Stationen zu wenig Material zur Bewertung vorliegt und in anderen die wenigen Typen auch viel späteren Perioden angehören können. Die bisherigen Datierungen sind deshalb nicht begründet.

Trotz unmittelbarer Verbindung mit der neolithischen Ansiedlung könnte man noch am ehesten vom paläolithischen Charakter der Artefakte von Vršac-Westrand sprechen, wenn es auch nicht sicher ist, auf welche Weise sich das Fragment des Mammutzahnes zu ihnen gesellt hat. Für die Einreihung zu einer bestimmten Stufe gibt es jedoch zu wenig verlässliche Anhaltspunkte. Der Großteil der Steinindustrie von der nahe gelegenen Fundstelle Vršac-Mesić Kanal zeigt so ausgesprochene Verwandtschaft mit den Funden Kozluka, dass der Zweifel an ihrem paläolithischen Alter durchaus begründet erscheint. Die Funde von Kozluk sind teils sicher neolithisch teils gehören sie einer Übergangskultur zum Neolithikum an. Sobald die Frage der in Bosnien an der Mündung Usoras vorkommenden Steinindustrien gelöst sein wird, wird sich auch die Zugehörigkeit der Funde von Kozluk und Vršac-Mesić Kanal ergeben. Für die verschollenen Knochenkulturreste aus Vatin kommt das Altpaläolithikum kaum in Betracht. Ihre Zugehörigkeit einer jungpaläolithischen Stufe wäre erst dann erwiesen, wenn ohne Rücksicht auf die übrigen zweifelhaften archäologischen Fundstellen ein nur auf geologischer Basis geführter Beweis erbracht wäre, dass der Quarzsand, in dem sie eingebettet waren, pleistozänen Alters ist.

Zweifellos hat seinerzeit das Bruchstück des Mammutzahnes, von dem wir nicht wissen, ob es sich in primärer Lagerung befand, auf die Bestimmung der Kulturreste von Vršac-Westrand und mittelbar auch der übrigen Fundstellen einen Einfluss gehabt. Auch häufige Funde von Mammutresten auf dem Territorium der Stadt Vršac und ihrer weiteren Umgebung waren bestimmt dabei massgebend. Zu bemerken ist jedoch, dass diese Reste, über deren primäre oder sekundäre Lagerung wir keine Kenntnisse besitzen, in sehr verschiedenen Sedimenten und in Niveaus verschiedener Höhen (76, 83 und 92 m) vorkommen. Die Klarstellung muss zukünftigen Forschungen überlassen werden. Dadurch könnte wenigstens ein Teil der angeblichen Paläolithstationen in einem neuen Lichte bewertet werden.